

J. M. M. DE VALK

Symbolen, vroeger en nu

Aan de Noordsingel te Rotterdam staat het gebouw waarin vroeger de rechtbank huisde. Op het timpaan staat Vrouwe Justitia, een imposante figuur met zwaard en weegschaal. Zij maakt aan ieder duidelijk wat er in dit gebouw gebeurde. Wie naar de nieuwe huisvesting op de Kop van Zuid gaat, zoekt vergeefs naar zo'n symbool. Men vindt alleen een bord met daarop 'Gerechtsgebouw. Melden bij de portier'.

Dit voorbeeld staat niet op zichzelf. Moderne overheidsgebouwen missen de vroeger dikwijls zo rijke versiering die symbolisch de functie van het gebouw aangaf en die tevens de uitdrukking was van de gemeenschappelijke waarden van de burgers; voorstellingen van de vier kardinale deugden bijvoorbeeld, die men nog op menig oud stadhuis kan aantreffen. Waarom is dit niet meer zo?

Het ligt voor de hand de redenen voor deze verandering in twee richtingen te zoeken: een verminderd waardenbesef en/of een verzwakte symboolgevoeligheid. Wat de eerste reden betreft zou het kunnen zijn dat het historisch besef van de burgers, het bewustzijn dat men een gemeenschappelijk cultureel erfgoed bezit, is afgenomen. Misschien hebben zij minder gemeenschappelijke waarden, nu er een levensbeschouwelijk meervoudige samenleving is ontstaan. Het zou ook kunnen zijn dat de overheid mede daarom aarzelt om deze waarden tot uitdrukking te brengen. Maar het is evenzeer denkbaar dat zij deze oriëntatie op traditionele waarden heeft losgelaten ten gunste van een functionele of pragmatische instelling.

Anderzijds kan er sprake zijn van een afgenomen symboolgevoeligheid bij de overheid zowel als bij de burgers;

moderne mensen denken veel minder in allegorieën, analogieën en metaforen dan vroeger, zelfs in de wetenschap, het geval was; en dit brengt met zich mee dat zij ook minder symbolen kennen. Ten slotte kan ook een verminderde creativiteit geconstateerd worden waar het om het vinden van symbolen gaat (zoals op pijnlijke wijze bleek bij het kiezen van een monument voor het nieuwe Kamergebouw).

Beide groepen redenen – die welke met het waardenbesef te maken hebben en die welke de symboolgevoeligheid betreffen – staan niet los van elkaar, zoals nog zal blijken. Maar in dit opstel willen wij onze aandacht voornamelijk richten op de symbolen. Wat zijn dit en waarom verdwijnen ze langzaam uit ons gezichtsveld?

SYMBOL EN TEKENS

Symbolen zijn de materiële voorstelling van een geestelijke werkelijkheid, van waarheden, waarden, deugden. Zoals, om bij Vrouwe Justitia te blijven, haar zwaard en weegschaal de waarden van gestrengheid en rechtvaardigheid verbeelden. Vaak beeldt men haar ook nog geblinddoekt af, om haar onpartijdigheid voor te stellen. Symbolen ‘verbergen’ deze waarden en roepen ze tegelijk op. Het zijn typisch menselijke scheppingen. De mens is een belichaamde geest en wil daarom ook geestelijke realiteiten een ‘lichamelijke’, zichtbare en tastbare vorm geven. Hij doet dit niet als enkeling, maar in groepsverband. Symbolen moeten begrepen kunnen worden. Zij vormen een groeps-taal die gemeenschappelijke waarden en overtuigingen uitdrukt. Symbolen waren (en zijn nog steeds) overal om ons heen. Zoals Baudelaire zegt: “L’homme passe à travers des forêts de symboles, qui le regardent avec des regards familiers.”¹ Het woud van symbolen is er nog steeds, maar het heeft er alle schijn van dat deze ons niet meer hun ‘vertrouwde aanblik’ gunnen. Wie weet nog waarvoor een zuil kan staan of een spiegel?²

Symbolen moeten onderscheiden worden van tekens, zoals automerken en ondernemingslogo's, die een ander soort werkelijkheid aanduiden. Soms kan een merk in oorsprong een symbool zijn, zoals de schelp van Shell, maar niet veel automobilisten zullen deze herkennen als het pelgrimsteken van de bedevaart naar Compostela. Als logo voor de Rotterdamse bloedbank heeft men met gevoel voor traditie een pelikaan gekozen. Hoeveel donoren zouden dit symbool herkennen? In onze samenleving worden logo's en tekens vermoedelijk beter gekend dan symbolen.

Symbolen zijn geen rationele representaties van waarden (als dit al mogelijk zou zijn) doch ontleen hun betekenis aan de associaties die zij oproepen. De zuil representeert standvastigheid, de spiegel zelfkennis of ijdelheid, enzovoort. Soms is het verband tussen symbool en waarde vrij willekeurig, zoals bij de vlag die het vaderland vertegenwoordigt. Dat is van minder betekenis, omdat symbolen eerder een beroep doen op de gevoelens dan op het verstand. Iedereen die de bezetting heeft meegemaakt, zal zich de heftige emotie herinneren die opwelde bij het zien van de eerste Nederlandse vlag (voor mij was dat op dinsdagmorgen 3 april 1945 op de Kuiperberg bij Ootmarsum; zoiets staat in je herinnering gegrift). Andere symbolen daarentegen wekken intense afkeer op, zoals het hakenkruis of de s s-runen. Wij hebben ze toen vertrappt, een lot dat later ook de hamer en sikkel trof. De Japanse christenen die in de zeventiende eeuw hun geloof moesten afzweren, werden gedwongen het kruis te vertrappen. Als ze dit konden doen moest het menens zijn.

Wanneer de overheid besluit om religieuze symbolen uit het publieke domein te verwijderen (kruisbeelden uit rechtszalen en schoollokalen, zoals in Frankrijk in 1904 gebeurde en nog maar enkele jaren geleden in Beieren werd geëist) leidt dit tot grote verontrusting.³

Op dit emotionele aspect insisteert vooral de socioloog Durkheim, die zelfs zo ver gaat te zeggen dat waarden alleen levend blijven als zij zich kunnen hechten aan sym-

bolen die door allen gezien en begrepen kunnen worden.⁴ Als hij gelijk heeft, staat het er met onze gemeenschappelijke waarden slecht voor.

SYMBOLEN ZIJN GROEPSBEZIT

Alle naties, alle geestelijke en politieke bewegingen hebben hun symbolen. Meestal zijn het simpele dingen als een vis, een kruis, een halve maan, een davidster, een lotus. Daarbij komen vlaggen, standaarden, gebaren (de gebalde vuist, de gestrekte arm), kleuren (zwart, wit, purper, oranje, enzovoort) en liederen. Denemarken heeft de oudste vlag, Nederland het oudste volkslied. Ook de munt kan symbool zijn, zoals bleek bij de herinvoering van de litas en de kroon in de Baltische staten in 1991. En ook bij het verzet tegen het aanstaande verdwijnen van de gulden, de mark en de frank. Dat wordt 'sentimenteel' genoemd en terecht: het gaat om symbolen en dus om emoties.

Al deze symbolen hebben in de eerste plaats ten doel de identiteit en de saamhorigheid van een groep (een natie, een land) te concretiseren. Vooral sedert de Middeleeuwen dienen symbolen om de voornaamste dragers van de groepsidentiteit, de gemeenschappelijke waarden, tot uitdrukking te brengen. De beroemde fresco's in het stadhuis van Siena beelden de vier kardinale en de drie goddelijke deugden af als symbolen van een goed stadsbestuur. Ook in het Amsterdamse stadhuis, nu het Paleis op de Dam, treft men ze aan, naast symbolen van handel en scheepvaart. In het Slowaakse stadje Levoca ziet men op het stadhuis de vier kardinale deugden verbeeld door vrouwenfiguren, ieder met hun attribuut: de matigheid met kan en beker, de voorzichtigheid met een slang, de standvastigheid met een zuil, de gerechtigheid met zwaard en weegschaal. Maar er is een vijfde deugd aan toegevoegd: een vrouw met een lam, die de *patientia*, het geduld, verbeeldt. Ongetwijfeld een idee van de ambtenaren ten stadhuize.

Nieuwe naties waren vindingrijk in het vinden van sym-

bolen. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden koos een pijlenbundel tot symbool. De Franse Republiek koos de leuze 'Liberté, Egalité, Fraternité'. In 1793 verzocht het Parijse stadsbestuur alle huiseigenaren om 'met grote letters op de gevels van hun huizen de woorden Eenheid, ondeelbaarheid van de Republiek, Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap of de dood' te laten schilderen.⁵

Ook latere politieke bewegingen kregen hun symbolen. De anarchisten de zwarte vlag, de socialisten de rode. De twintigste-eeuwse dictaturen, vooral het nationaal-socialisme, beseften eveneens de waarde van symbolen. Hamer en sikkels, rode ster, bijlenbundel (fasces), hakenkruis, balkenkruis, pijlkruis, enzovoort. De IJzeren Garde in Roemenië en later de Falange in Spanje voerden het ritueel van het doden-appèl in, dat – ik moet het tegen mijn zin toegeven – zeer indrukwekkend kan zijn.

Daartegenover ontbrak het bij de democratieën aan sprekende nieuwe symbolen, met uitzondering van het Lotharingse kruis van de Vrije Fransen. Maar dat is geen officieel symbool van de republiek geworden. Overigens heeft men in Frankrijk meer besef van de waarde van sommige symbolen dan in andere landen. Artikel 2 van de Franse Grondwet vermeldt: 'Les grands symboles de la République sont le drapeau tricolore, la Marseillaise et la devise Liberté Egalité Fraternité.'

In ons land kan men zich zoiets moeilijk voorstellen. Wij zijn dan ook geen natie die triomfbogen, obelisk en pantheons opricht.⁶ Wat wij hebben is onze vlag, onze munt, ons volkslied. En natuurlijk de symboolkleur oranje, die overigens in de laatste decennia een betekenisverschuiving heeft ondergaan. Deze kleur verwijst niet meer in de eerste plaats naar het koningshuis, doch naar de ploegen die in het buitenland in verschillende sporten ons land vertegenwoordigen.

Toch kennen ook wij enkele nieuwe symbolen. Onder de vele monumenten die aan de Tweede Wereldoorlog herinneren, zijn er enkele die door allen begrepen worden en

die daardoor tot echte symbolen zijn geworden. Dat geldt niet voor het Nationale Monument op de Dam, al was het als zodanig bedoeld. Maar wel voor de Dokwerker in Amsterdam en het monument voor een verwoeste stad in Rotterdam. De herinnering aan het leed heeft hier nieuwe symbolen geschapen.

GEMIS AAN SYMBOLEN

Maar wanneer het om andere waarden gaat, mist men hedendaagse symbolen. Dit te verklaren uit onze levensbeschouwelijke verdeeldheid lijkt mij niet op te gaan. Er zijn nog gemeenschappelijke waarden in onze samenleving, maar men vindt het blijkbaar niet nodig deze te symboliseren. Onze toonaangevende elites zijn immers eerder rationeel en pragmatisch ingesteld, dan emotioneel en traditiegevoelig.

Een enkele keer lukt het om een aansprekend symbool te vinden, zoals bij het kleine anti-racistische monument in Hilversum, dat twee ineengestremde handen toont. Maar vaker gaat het mis, zoals bij het zoeken van een monument voor het nieuwe gebouw van de Tweede Kamer. Zo ergens, dan moest hier een symbool worden gevonden waarin alle Nederlanders zich konden herkennen. Daarin slaagde men niet. Uiteindelijk koos men voor het allermagerste, geen symbool, maar een bank met daarop artikel 1 van de Grondwet, uitgehouwen in een saaie schreefloze letter. Daarachter heeft de gemeente Den Haag drie vuilnisbakken laten plaatsen.

Een andere poging om overheidsgebouwen toch iets van symboliek mee te geven, is het gebruik van veel glas, zoals in het nieuwe Provinciehuis van Zuid-Holland. Dit belooft daardoor, aldus Kristin Feireiss van het Nederlands Architectuur Instituut, 'een niet-autoritair omgang tussen overheid en het publiek'.⁷ Als dit nog symboliek mag heten, dan is het concrete symbool hier al sterk in abstracte richting doorgeschoven. Het is toch het tegendeel

van een gebouw als de Aula Constantina in Trier, dat werkelijk angstaanjagend is (en door Constantijn ook zo bedoeld was) en als zodanig te waarderen. Maar dat het emoties kan wekken zoals een goed symbool dat kan, kan men niet zeggen.

Wij moeten dus constateren dat zowel het begrip voor symbolen als de creativiteit in het scheppen ervan zijn verminderd. En met Durkheim vrees ik dat dit ook gevolgen zal hebben voor onze gemeenschappelijke waarden.

NOTEN

1. In zijn gedicht 'Correspondances'.
2. Om ons te helpen zijn er tegenwoordig lexica van symbolen, zoals Oesterreicher-Mollwo, *Lexicon der Symbole* (Freiburg 1978) of Biedermann, *Prisma van de symbolen* (Utrecht 1991).
3. In Frankrijk verzetten zich ook de kunstenaars die bijvoorbeeld het verwijderen van een triptiek van Memling uit het gebouw van de Eerste Kamer als het werk van barbaren ('Scythen') brandmerkten. Jacqueline Lalouette, *La librepensée en France 1848-1940* (Parijs 1997) 304.
4. Emile Durkheim, "Jugements de valeur et jugements de réalité" (1911), in: *Sociologie et philosophie* (Parijs 1951) 137-138.
5. Decreet van 3 juli 1793. Michel Borgetto, *La devise L.E.F.* (Parijs 1997) 33.
6. Hoe dit bij onze burens gaat, wordt in twee recente Nederlandse proefschriften onderzocht: Annie Jourdan, *Les monuments de la République Française 1789-1804* (Amsterdam 1993) en Thomas von der Dunk, *Das Deutsche Denkmal. Die politische Bedeutung des Denkmalkults im Deutschen Kulturbereich* (Leiden 1994).
7. *Algemeen Dagblad*, 8 okt. 1998.